

ОРУС ГРУППАЛАРЫНДА «АТА МЕКЕН» ТЕМАСЫН ӨТҮҮДӨГҮ АЙРЫМ УСУЛДУК ЫКМАЛАР

Бул макалада бүгүнкү күндөгү усулдук актуалдуу маселелердин бири болгон жогорку окуу жайларынын орус группаларында кыргыз тилин окутуудагы ыкмалар берилген. Бул ыкмалар студенттердин ойлоо жана кептин активдүүлүгүн арттыруу максатын көздөйт.

Орус тайпаларында сөздү туура сүйлөп, туура жазууга, көргөн-билген, уккандарын оозеки сүйлөп берүүгө үйрөтүү окутуучунун усулдук ыкмаларына түздөн-түз байланыштуу. Тилди үйрөнүүгө болгон студенттин ынтызарлыгын арттырууда, алардын угуу жана көрүү сезимдерин активдештирүү максатында ар кыл түстүү таблицалар, сүрөттөр, көркөм тексттер, ыкмага ылайык атайын даярдалган видео тасмалар, слайддар ж.б. мааниси чоң. Программда берилген үй-бүлө, жыл мезгилдери, спорт, ден соолук, Ата Мекен жөнүндөгү көлөмдүү темалар окутуучунун усулдук ыкмалардын түрдүү жолун изденүүсүн, ар кыл сабактын өзүнчө өзгөчөлүккө ээ болуусун, кылдат даярданууну талап кылат. Жогорудагы кайсы тема болбосун, окутуучу төмөнкү жагдайларды эске алуусу зарыл. Тексттерге, көнүгүүлөргө карата берилген сөздүктөрдөгү орус тилине которулган сөздөрдүн баарын студенттин жаттоосу сөзсүз керек. Студенттер өздөштүрө турган сөздөр сөздүктө өзгөчө белгиленип көрсөтүлөт. Өтүлүүчү негизги материал, ага карата берилген көнүгүү жумуштары бири-бирин толуктап туруусу зарыл. Бирок көнүгүүлөргө берилген грамматикалык материалдын баарын ошол сабакта өтүү милдети каралган эмес. Менимче, андай болуу мүмкүн эмес. Мындай учурда лексикалык темадан четтеп, сабактын супсак болушу туулат. Тилге кызыгуу, көңүл коюудан ажыраган болобуз. Окутуучу сабакты өткөрүүгө даярданууда ошол көнүгүүлөрдүн ичинен кайсынысын кандай планда жүргүзүүнү алдын ала тактап алуусу зарыл. Башкача айтканда ылайыгына, шартка жараша бир көнүгүүнү жазуу, бир көнүгүүнү оозеки түрдө, дагы бир көнүгүүнү окутуу, талдоо сыяктуу белгилеп алуусу керек. Айрым көнүгүүлөрдү калтырып кетүүгө да болот. Демек, мында окутуучунун жеке чыгармачылык иш, изденүүсү, педагогдук чебер ыкмасы талап кылынат.

Орус группаларына кыргыз тилин окутуу программасында «Кыргызстан – бийик тоолуу өлкө», «Арсланбаб – мөмө мекени», «Мекеним бай, жергем көркөм», «Ысык-Көл - кыргыз бермети», «Кыргызстандын шаарлары», «Менин мекеним – менин айылым» деген сыяктуу көлөмдүү темаларды ичине камтыган чоң бөлүм берилген. Мына ушул темаларды өтүүдө төмөндөгүдөй усулдук айрым ыкмалар сунуш кылынат:

1. Грамматикалык материалды окутуу.
2. Предметтик жана сюжеттик сүрөттөр менен иштөө.
3. Көнүгүүлөрдүн түрлөрү, көнүгүүлөр.
4. Көркөм текст, тексттин ролу, текст менен иштөө.
5. Студенттер менен жекече иштөөнүн педагогикалык мааниси.
6. Диалогдор менен иштөө, диалогдорду түзүүгө үйрөтүү.
7. Аңгемелешүү сабактарын өтүү.
8. «Келгиле, мелдешели» сабактарын өтүү.
9. «Келгиле, ойнойлу» сабактарын өтүү.

10. Фонетикалык оюндар.

Адатта, азыркы күндүн сабактарына коюлуучу билим берүүчү, тарбия берүүчү, өстүрүүчү сыяктуу дидактикалык максаттар баарыбызга маалым. Билим берүү тарбиясыз, тарбиялоо – өстүрүүсүз же өстүрүү билим менен тарбиясыз чечилбестигин эске алсак, анда дидактикалык үч максатты ажыратып кароо мүмкүн эмес. Ошондо ар бир сабактын негизги бир башкы багыты, башкы максаты, негизги айтайын деген ою болуусу ыктымал. Андыктан ошол ойду туура табуу зарыл. Эмесе, жогорудагы усулдук ыкмаларды ирети менен карап көрөлү.

I. Буга чейин студенттер грамматикалык материалдардын: сөздүн уңгу жана мүчөгө бөлүнүшү, кызматчы, жардамчы сөздөр, айрым тыбыштардын айтылыш өзгөчөлүктөрү, жак, таандык, көптүктү билдирүүчү мүчөлөр, этиштин жакталышы, жөндөмөлөр туурасында кабардар болуп келишкен. Булар студенттердин өз ара пикир алышуусуна негизги таяныч болгон грамматикалык формалар. Атап айтканда, жөндөмө мүчөлөрүн талаптагыдай өздөштүрүп, жазуу жана сүйлөө учурунда аны ылайыгына жараша өзгөртүүгө жарап калган студент тилдик көнүгүүлөрдү өз алдынча аткарууга, ой-пикирин так жеткирүүгө аракет кыла баштайт. Ошондуктан грамматикалык материалдын оозеки жана жазуу жүзүндө кандай формада жолуккандыгын жана кандай максатта колдонулгандыгын окутуучу студенттерге жеткиликтүү түшүндүрүүгө тийиш. Бирок кыргыз тилин билгендер үчүн ал жаңылык эмес. Ошондуктан мындай теманы өтүүдө студенттердин билим деңгээлине таянып, улам аны татаалдаштырып өткөрүү керек. Мисалы, Ата Мекен темасына бөлүнгөн чоң бөлүмдүн биринчи темасы «Кыргызстан – бийик тоолуу өлкө» деп аталат. Грамматикалык тема - сүйлөмдүн баш мүчөлөрү, ээ. Окутуучу теманы өтүүдө алардын буга чейинки түшүнүгүнө, билимине таянууга тийиш. Грамматикалык тема боюнча сүйлөмдүн баш мүчөлөрү тууралуу эрежесин, суроолорун толугу менен эстерине салып, түшүндүрүлүүгө тийиш. Студенттерге доскада иштөө үчүн **Ала-Тоо, карагат, кайың, арча, чөптөр, суулар, тоолор, кар, муз, жылдыздар, өмүр, күч-кубат, кызгалдак, жоогазын, бүркүт, жайлоо, айбанаттар, өсүмдүктөр** ж.б. сөздөрдү берип, кыргызча айтып, орусча котормосу менен түшүндүрүлөт.

Экинчи бир көнүгүү бул - студенттин тилин жатыктыруу үчүн ушул сөздөр катышкан сүйлөмдөрдү окутуп, маанисин түшүндүрүү жана жөнөкөй сүйлөмдөр менен айттыруу. Тилди жатыктырууда эки командага бөлүнүп, кыргызча-орусчага которуп мелдешүү чоң ийгилик берет. Мисалы, 1-команда каалаган сүйлөмүн окуйт, 2-команда которуп, маанисин түшүндүрөт. Ушинтип, текст толугу менен окулат, которулат, талданат. Дагы бир учур бул – окутуучу тарабынан ушул эле тексттеги толук эмес төрт сүйлөм берилет.

Мисалы: 1 Тоонун абасы ...

2. Тоонун суусу дайыма ...

3. Тоодо укмуштай сонун ...

4. Түнкү үндөр ...

Экинчи бир учур, А.Осмоновдун «Кыргыз тоолору» аттуу ырын мурдатан даярдалган техникалык каражаттын жардамы менен угузуу. Ырды көркөм окуу, андагы ар бир сөздүн туура айтылышы студенттин эске тутуусун өстүрөт.

II. Предметтик жана сюжеттик сүрөттөр менен иштөө. Экинчи тилди үйрөнүүдө баарын эле сөз менен баяндай берүү натыйжага жеткирбейт. Көзүнө көрсөтүп, предметтик, сандык, сапаттык түшүнүк бербей туруп, ал жөнүндө

сезимге жеткирүү кыйынга турат. Албетте, бул орус улутундагыларды окутууда талапка ылайык. Орус улутундагылар үчүн атайын алынган кичине тексттерде Кыргызстандын токойлору, суулары, кооз жаратылышы кыскача берилет. Мына ушул тексттерге жараша түстүү сүрөттөр сабакка көп жардам берет. Бул жерде негизги каражаттар ким? эмне? кайда? кандай? деген суроолор берилет. Эске ала турган нерсе, жеке эле сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнө токтолбостон, башка грамматикалык белгилер да эске алынышы талапка ылайык. Сүрөткө ылайык сүрөт тандалат. Окутуучу аталган суроолор менен текст түзүп: «Ответьте на вопросы. Вам помогут в этом эти картинки» - деген талап коет. Ал мындай түрдө болот. «Биздин жер» деген текст бар. Бул текстке карата түстүү сүрөттөр өтө көп. Текст менен иштеп бүтүп студент сүрөттөн ал сүйлөмдөрдү издей баштайт. Албетте, сүрөттө тоолор, токой, суулар, көлдөр, талаалар, түркүн гүлдөр, айбанаттар тартылган. Текст менен чектелбей, студент жаңы сүйлөм издей баштайт, аны табат, суроо берет, жооп алат. Бири-бирине суроо берилет, жооп кайтарышат. Аягында сөздүк минимумду текшергенде окутуучу студенттин сөз жана сөз тизмектерин канчалык деңгээлде өздөштүргөнүнө көз салат, эсине алат.

III. Көнүгүүлөр, алардын түрлөрү. Адатта, чет тилди окутуунун методикасында кептик ишмердүүлүктүн төрт түрүнүн өзгөчөлүгү эске алынат. Алар: угуп түшүнүүгө машыктыруу, окуп түшүнүүгө үйрөтүү, өз оюн жазуу жүзүндө жана оозеки түрүндө эркин билдирүүгө калыптандыруу болуп саналат. Мында угуу жана окуп үйрөнүү тилди үйрөнүүнүн баштапкы этабы болсо, жаза жана сүйлөй билүү ишмердигине ээ болуу узак чыгармачылык процесстин натыйжасы сыяктанып турат. Ошондуктан, оозеки жана жазуу түрүндөгү ырааттуу машыгуу иши экинчи тилди өздөштүрүүдө чоң роль ойнойт. Сырттан караганда, оозеки көнүгүүлөр студенттин сүйлөп машыгуусуна багыт берүүчү, ал эми жазуу көнүгүүлөрү грамматикалык тапшырмаларды аткаруучу иш сыяктанып көрүнөт. Оозеки көнүгүүдө да, грамматикалык формаларды сөзгө жалгаштырып айтуу, алар аркылуу сүйлөм куруу, көп чекиттин ордуна тамганы, мүчөнү же сөздү коюу сыяктуу тапшырмалар үйрөнүп жаткан тилдин грамматикасын өздөштүрүүгө, ал боюнча студенттин ой жүгүртүүсүн өстүрүүгө шарт түзөөрүн окутуучу эске алып, студенттин чыгармачылык ишине туура багыт берүүсү зарыл. Демек, тилдик көнүгүүлөрдү жүргүзүүдө төмөнкүдөй иштер аткарылат:

1. Суроого (толук же кыска) жооп алуу.
2. Үлгү сүйлөм түздүрүү.
3. Сүрөт боюнча аңгеме, сүйлөм түздүрүү, жаздыруу.

4. Калтырылган сөздөрдүн ордуна, суроолордун ордуна сөз коюп толук жаздыруу ж.б. Жалпысынан алганда, тилдик көнүгүүлөрдү мындай жолдор менен сабакка пайдаланууга болот.

1. Грамматикалык көнүгүүлөр (сөз, мүчөлөрдүн ордуна коюу, сүйлөмдү толуктоо).

«Ысык-Көл - кыргыз бермети» деген көлөмдүү текстти өтүүдө бул көнүгүүлөрдү студенттер терең кызыгуу менен аткарышат.

Мисалы: 1. Ал ... жайгашкан.

2. Бир кездерде ... аташкан.

3. Ысык-Көл ... борбору.

4. Ысык-Көлдө балык өстүрүүчү .... иштейт.

2. Лексикалык көнүгүүлөр (сөздөрдүн синонимин, омоним, антонимдерин таап, кыргызча маанисин аныктап, көп чекиттин ордуна коюу).

Синонимдерин табышат. Мисалы: түрлүү – ар кандай, канат сермеши – учушу, бир сырлуу – сабырдуу, токтоо.

Антонимин табышат: бийик – жапыз, эң кызыктуу – көңүлсүз, ашыгыраак – кемирээк, терең – тайыз.

3. Фонетикалык көнүгүүлөр (тамганы ордуна коюп, толуктап жазуу).

Мисалы: 1. Талан...у ак...н Ал...л үч...н к...л түгөнг...с те...а бол...н. (Таланттуу акын Алыкул үчүн көл түгөнгүс тема болгон).

2. Ыс..к-Көл...ө жаз...н кел...и эң кыз...у бол...т. (Ысык-Көлгө жаздын келиши эң кызыктуу болот. Бул сыяктуу сүйлөмдөрдү камтыган көптөгөн карточкалар даярдалып, таратылып берилип, жооп алса болот.

4. Пунктуациялык көнүгүүлөр. (Сүйлөмдүн айтылыш мүнөзүнө жараша тыныш белгилерин коюу). Мисалы: 1. Айрыкча каркыралардын канат сермеши кандай кызыктуу! 2. Ал эми көз кандыра канат сермеген көк кытандарчы!

IV. Көркөм текст. Тексттин ролу. Аны менен иштөө. Көркөм тексттер студенттин дүйнө таануучулук, ой жүгүртүүчүлүк, ишкердүүлүгүн өстүрүүчү негизги булак болуп саналат. Ошону менен бирге жаш адамдын эмоционалдык жана эстетикалык сезим-туюмдарын, адеп-ыймандык сапаттарын да калыптандырат. Көркөм тексттер өзүнүн бай, элдик ийкемдүү тили менен жаш адамдын тил байлыгын өстүрүүгө да өзгөчө чоң көмөк берет.

Көркөм тексттин мына ушул сыяктуу сапаттарына карап, студенттер турмушуна жакын, ал угуп, көрүп, билип жүргөн туюм-сезимине жакын тексттерди жазып даярдоого аракеттер жасалды. Тексттерге кыргыз элинин таланттуу акыны А.Осмоновдун ырларынан темага байланыштуу берилген. Текст менен иштөөдө алгач окутуучу аны үн кубултуп окуудан баштайт. Мында негизги көңүл студенттин тыбыштык жана интонациялык жактан угуп кабылдоосун калыптандырууга бурулат. Студент окуган учурда кыргыз тилинин тыбыштарынын жасалыш ордун (артикуляциясын), жасалыш ыгын, кыраатын (интонациясын), пунктуациялык белгилерин, эрежесин толук сактоого көңүл буруу керек. Өз алдынча жаңы текстти окуп, андагы айтылган ойду, тилди, окуяны түшүндүрүү, аны кайра сүйлөп берүү машыгуу деп аталат. Текст менен иштөөнүн жолдору:

а) текстти окууга чейинки аткарылуучу иштер.

б) текстти окуу учурундагы аткарылуучу иштер.

в) текстти окугандан кийинки аткарылуучу иштер.

1. Текстти окуганга чейин төмөндөгүдөй иштерди аткаrsa болот. Буга чейинки белгилүү сөздөрдү эске түшүрүп, белгисиз сөздөрдүн маанисин сөздүк аркылуу тактоо керек. Мисалы: «Арсланбоб – мөмө мекени» деген көркөм текст бар. Грамматикалык тема: Татаал ээ. Текст менен иштөөдө студенттерден **козу карын, ит мурун, келгин куштар, бак-дарактар, курт-кумурска, жер-жемиштер, Ала-Тоо, Кара-Алма, кыргыз эли, Дашман токою, ден соолук, эң кооз, жайы салкын, кышы жылуу, жазы жагымдуу, кызу берекелүү, ак карлуу, алча, жаңгак, долоно, мисте** деген сыяктуу сөз жана сөз тизмектеринин котормолорун биле тургандыктарынын же жок экенин тактайт. Ошондой эле студенттер менен тексттеги татаал ээлерди табуу дагы кыйын эмес. Айрым пунктуациялык белгилердин коюлушуна байкоо жүргүзсө болот. Мисалы: кош чекит, сызыкча ж.б. Мындай сүйлөмдөр көп кездешет. Бул сыяктуу иштер студенттердин буга чейинки билимин текшерет, билгендерин бышыктайт, унуткандарын эсине салат. Андан кийин текст окулат.

2. Текстти окуу учурундагы иштер. Окула турган тексттин аты жарыяланат.

Мисалы: Азыр биз төмөнкү текстти окуйбуз. Текст «Арсланбаб – мөмө мекени» деп аталат. Мен аны силерге көркөм окуп берем. Силер көңүл коюп угуп, тексттин кыскача мазмунун, маанисин түшүнүүгө аракет кылгыла. Түшүнүксүз сөздөр барбы? Болсо, белгилегиле. Алар кайсы сүйлөмдөрдө кезигип жатат, байкагыла. Сөздүктүн жардамы менен алардын маанисин өз алдыңарча аныктагыла. Ошентип, текст окулуп бүткөндөн кийин болжол менен төмөндөгүдөй суроолор коюлат.

1. Тексте эмне жөнүндө айтылат?
2. Кайсы мезгил сүрөттөлөт?
3. Кыргызстандын кайсы жери жөнүндө айтылып жатат?
4. Жаратылыш кандай сүрөттөлгөн?
5. Силер Арсланбаб токоюнда болдуңар беле?
6. Силер жашаган жерде токой барбы?

Бири-биринерге суроо бергиле, жооп алууга аракет кылгыла. Сүйлөмдөр окулат. Студенттер жаттоо үчүн көркөм сөз өнөрүнүн берметтерин белгилеп алышат. Мындай машыгуулар сөзсүз керек. Себеби ар бир текстти окуу учурунда сөздөрдү туура, так айтууга көнүгөт. Ошентип, тексттеги студенттерге белгилүү жана белгисиз болгон сөздөрдү аныктап, тыбыштарды, басымдарды туура айтууга даярдап бүткөн соң, окутуучу студенттерди аңгемелешүүгө даярдайт.

1. Тексттени кийинки иштер. Төмөнкү суроолор берилет:
  1. Кыргызстандын кышы, жазы, жайы, күзү кандай?
  2. Жаңгак токойлору канча чакырымга созулуп жатат?
  3. Жер-жемиштердин кандай түрлөрү бар?
  4. Кандай айбанаттар, канаттуулар бар?
  5. Тоонун абасы, суулары кандай?
  6. Кара-Алма, Дашман токойлорунун көркү кандай экен?

Мына ушундай суроолорго өз алдынча жооп берип жатып, студент сөздөрдү өздөштүрөт жана эсине сактайт. Эстерине бекем тутуп калыш үчүн окутуучу жаңы сөздөр жана сөз айкаштары менен сүйлөм түздүрүү ыкмасын колдонуу керек.

Жаңы сөздөр

1. Мисте, кара өрүк, долоно
2. Жейрен, бөкөн, элик
3. Кундуз, суусар
4. Кызгалдак, жоогазын.
5. Кен байлыктар
6. Аркарлар, тоо текелер, жапайы камандар

Үлгү сөздөр

1. Акылай, сен мисте, кара өрүк, долоно деген тоо жемиштерин билесиңби?
2. Биздин тоолордо жейрен, бөкөн, эликтер көп кездешет.
3. Тоо өрөөндөрүнөн кундуз, суусарларды көрөсүң.
4. Жазында тоо беттеринде кызгалдак, жоогазындар чыгат.
5. Таш көмүр, алтын, жез, сымап сыяктуу кен байлыктарыбыз бар.
6. Тоолордо аркарлар, тоо текелер, жапайы камандар көп.

Текст менен жүргүзүлгөн мына ушундай иштерден кийин, жогорудагы үлгүлөргө таянып, өз алдынча үйдөн бир нече сүйлөмдөрдөн турган чакан текст түзүп келүүгө тапшырма берилет. Жогорудагы берилген ыкмалардын уландысы кийинки макалаларда чагылдырыла тургандыгын билдиребиз.

Адабияттар:

1. Михайлов М.М. Как обучать второму языку? № 1, №2. 1990.
2. Интерактивные методы обучения и управления классом. –М., 1991.
3. Уерба Л.В. Преподавание иностранных языков в средней школе. –М., 1986.
4. Кузьменко Б. Основы кыргызского языка. Часть 1. -Бишкек, 1992.
5. Дербишева З.К., Жайнакова Н.Т. Кыргызский язык для не говорящих по русски. –Бишкек, 1993.